

Теорія та історія державного управління

УДК 351.27-1

Кальниш Юрій Григорович

доктор наук з державного управління, професор,

професор кафедри соціології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Кальныш Юрий Григорьевич

доктор наук по государственному управлению, профессор,

профессор кафедры социологии

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Kalnysh Yuri

Doctor of Sciences in Public Administration, Professor,

Professor of the Department of Sociology

Oles Honchar Dnipro National University

ORCID: 0000-0001-9185-1094

**СВІТОГЛЯДНА РЕЦЕПЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ДОКТРИНИ
СОБОРНОСТІ Й СОБОРНОПРАВНОСТІ В ДЕРЖАВОТВОРЧІЙ
ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

**МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКАЯ РЕЦЕПЦИЯ ПРАВОСЛАВНОЙ
ДОКТРИНЫ СОБОРНОСТИ И СОБОРНОПРАВНОСТИ В
ГОСУДАРСТВООБРАЗУЮЩЕЙ ИДЕОЛОГИИ СОВРЕМЕННОЙ
УКРАИНЫ**

**WORLDWIDE RECEPTION OF THE ORTHODOXAL DOCTRINE OF
COUNCIL AND COUNCIL GOVERNANCE IN THE STATE CREATIVE
IDEOLOGY OF MODERN UKRAINE**

***Анотація.** Мета дослідження, результати якого відображено в цій статті, полягала в тому, щоб виявити генетичні зв'язки християнської*

доктрини соборності та соборноправності й державотворчої ідеології сучасної України. Автор констатує, що:

Богословські постулати і принципи православ'я, що когось можливо здаються давно застарілими, виявляються як ніколи сучасними і актуальними, а православні доктрини соборності й соборноправності, можуть послужити вагомими орієнтирами в осмисленні політичних і соціальних дискусій не лише про життя церковне, але й про те, як повинна будуватися справедливе суспільство в незалежній демократичній країні.

Доктрини соборності й соборноправності в сучасному українському суспільстві домінують значно більше, ніж в сучасному українському православному середовищі. Такі своєрідні різновиди сучасної демократії як лібералізм, лібертаріанства і солідаризм, що декларуються в платформах багатьох українських політичних партій, знаходять живий відгук в ментальності українців зокрема й тому, що ідея суспільної соборності пройшла тривалу еволюцію щільно пов'язану з особливостями історичного розвитку українського православ'я. Тому категорію "Соборність" в українській державотворчій ідеології варто розуміти більш широко ніж "соборність українських земель". Соборність – це відчуття ментальної, духовної, культурної близькості, спільності соціальних, економічних, політичних та інших інтересів громадян країни, не залежно від їх етнічного походження, релігійних та інших світоглядних переконань і політичних поглядів, що проявляється в їх повсякденній взаємодії.

Розвиток соборності, як державотворчої доктрини вимагає усвідомлення й імплементації наступної категорії – "Соборноправність". Секулярний сенс цієї категорії виражається в активному впровадженні у державотворчі процеси сучасної України елементів прямої демократії, що ґрунтується на усвідомленні членами громади і народом в цілому спільності інтересів та повазі до інтересів кожної особистості окремо. Перспективами подальших наукових досліджень у цьому напрямі мають

статті розробки механізмів реальної імплементації популярних політичних постулатів нової ідеології українського вітчизняного державотворення.

Ключові слова: соборність, соборноправність, державотворення, державне управління.

Аннотація. Цель исследования, результаты которого отражены в этой статье, заключалась в том, чтобы выявить генетические связи христианской доктрины соборности и соборноправности и государствообразующей идеологии современной Украины. Автор констатирует, что:

Богословские постулаты и принципы православия, что, возможно, кажутся кому-то давно устаревшими, оказываются как никогда современными и актуальными, а православные доктрины соборности и соборноправности, могут послужить важными ориентирами в осмыслении политических и социальных дискуссий не только о жизни церковной, но и о том, как должно строиться справедливое общество в независимой демократической стране.

Доктрины соборности и соборноправности в современном украинском обществе доминируют значительно больше, чем в современной украинской православной среде. Такие своеобразные разновидности современной демократии как либерализм, либертарианство и солидаризм, которые декларируются в платформах многих украинских политических партий, находят живой отклик в ментальности украинцев в том числе и потому, что идея общественной соборности прошла длительную эволюцию плотно связанную с особенностями исторического развития украинского православия. Поэтому категорию "Соборность" в украинской государствообразующей идеологии следует понимать более широко чем "соборность украинских земель". Соборность – это ощущение ментальной, духовной, культурной близости, общности социальных, экономических,

политических и других интересов граждан страны, независимо от их этнического происхождения, религиозных и других мировоззренческих убеждений и политических взглядов, что проявляется в их повседневном взаимодействии.

Развитие соборности, как государствообразующей доктрины требует осознания и имплементации следующей категории - "соборноправность". Секулярный смысл этой категории выражается в активном внедрении в процессы построения современной Украины элементов прямой демократии, основанной на осознание членами общины и народом в целом общности интересов и уважении к интересам каждой личности в отдельности. Перспективами дальнейших научных исследований в этом направлении должны стать разработки механизмов реальной имплементации популярных политических постулатов новой идеологии украинского отечественного государства.

Ключевые слова: соборность, соборноправность, государствообразование, государственное управление.

Summary. The purpose of the study, the results of which are reflected in this article, was to identify the genetic linkages of Christian doctrine of Council (Sobornost) and Council governance (Sobornopravnost) in the state-making ideology of modern Ukraine. The author states that:

Theological tenets and principles of Orthodoxy, which may seem outdated to anyone for a long time, turn out to be modern and up-to-date, and Orthodox doctrines of Council and Council governance can serve as important benchmarks in understanding political and social discussions not only about church life, but also about church life, how a just society in an independent democratic country should be built.

The doctrines of Council and Council governance in modern Ukrainian society dominate much more than in the modern Ukrainian Orthodox environment.

Such peculiarities of modern democracy as liberalism, libertarianism and solidarity, which are declared in the platforms of many Ukrainian political parties, find a lively response in the mentality of Ukrainians, in particular because the idea of social unity has undergone a long evolution of a densely right-wing development. That is why the category of "Sobornost" in Ukrainian state-making ideology should be understood more broadly than "Sobornost of Ukrainian lands". Unity is a sense of mental, spiritual, cultural closeness, community of social, economic, political and other interests of citizens of the country, regardless of their ethnic origin, religious and other worldviews and political views, which is manifested in their daily interaction.

The development of Council as a doctrine of state-making requires the awareness and implementation of the next category – "Council governance". The secular meaning of this category is expressed in the active implementation of elements of direct democracy in the state-making processes of modern Ukraine, which is based on the awareness of members of the community and the people as a whole of the common interests and respect for the interests of each individual individually. Prospects for further scientific research in this direction should be the development of mechanisms for the real implementation of popular political postulates of the new ideology of Ukrainian national state formation.

Key words: *council (Sobornost), council governance (Sobornopravnost), national state formation, public administration.*

*"Де зійдуться двоє або троє
в ім'я Моє, там і Я посеред них"
(Матф. 8. 20.)*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Слова "єдність", "солідарність", "соборність" часто лунають у виступах політиків, громадських діячів, журналістів, представників релігійних конфесій України.

Ці поняття стали кредо нинішньої політичної влади. Однак їх зміст подекуди розуміється по-різному. Так, Президент України В. Зеленський повсякчас наголошує, що прагне відкритості в обговоренні важливих для країни питань і не хоче ухвалювати рішення за зачиненими дверима, як це робилося раніше: "Ми повинні чути кожну людину. Це нормальна розмова з людьми" [1]. Однак лозунг "Почую кожного" не є новим у вітчизняному політичному лексиконі, він був одним з головних передвиборчих гасел ще В. Януковича, який переміг з ним на президентських виборах у 2010 році [2]. Який зміст вкладає чинна політична влада в це гасло достеменно відомо тільки їй самій. Але усвідомлення цього змісту нині вдається вкрай актуальним для подальшого формування української національної державотворчої ідеї.

Аналіз публікацій за проблематикою та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ідея активного залучення громадянського суспільства до участі в державних справах однаково притаманна класичному лібералізму і лібертаріанству, проголошеному офіційною ідеологією нині правлячої в Україні партії. В основі формування доктрини сучасного лібертаріанства лежать теорії Р. Епштейна [3], Р. Барнетта [4], М. Ротбарта [5] та ін. В числі вітчизняних наукових розвідок теорії лібертаріанства насамперед варто відзначити праці [6] С. Башлакова, В. Золотарьова, В. Хохлова. Разом з тим, світоглядна рецепція ідей сучасного лібертаріанства вказує на їх глибокий доктринальний зв'язок з християнством, що в цілому притаманно більшості політичних теорій на теренах сучасної Європи. Зокрема, в Україні тривалий історичний час культивувалася і знаходила своє практичне застосування не лише в церковному, але й у політичному житті християнська доктрина соборності. Втім, варто погодитися з думкою С.С. Хоурнжого, що: "Лише в богословських своїх аспектах ідея соборності має сьогодні міцні підстави, закладені в середині минулого століття працями богословів російської діаспори. Що ж стосується найбільш актуальних в сучасній ситуації

соціально-філософських аспектів сполучення соборності з життям суспільства, то все існуючі розробки їх або вкрай поверхневі, або глибоко архаїчні" [7].

Формулювання цілей (мети) статті. Мета дослідження, результати якого відображено в цій статті, полягала в тому, щоб виявити генетичні зв'язки християнської доктрини соборності та соборноправності й державотворчої ідеології сучасної України.

Виклад основних результатів дослідження та їх обґрунтування. Релігійна концепція соборності багатогранно розвинена в російській філософській думці (А.С. Хомяков, Вл. Соловйов, Н.Ф. Федоров, Е.Н. Трубецькой, П.А. Флоренський, С. Булгаков, Н.А. Бердяєв та ін.). Як зазначав о. Сергій Булгаков: "Душа православ'я є соборність" [8]. Зауважимо, о. Сергій говорить не виключно про руське православ'я. Про соборності так писав Л.Н. Гумільов: "В Євразії політична культура виробила своє оригінальне бачення шляхів і цілей розвитку. Євразійські народи будували загальну державність, виходячи з первинності прав кожного народу на певний спосіб життя. Таким чином забезпечувалися і права окремої людини. На Русі цей принцип втілювався в концепцію соборності і дотримувався абсолютно неухильно" [9, с. 255]. Таким чином, руський філософ підтверджує, що православна доктрина соборності розвивалася ще на теренах Давньої (домосковської) Русі.

Доктрина соборності мотивувала православних віруючих до одностайної участі в житті мирському і церковному, колективної життєтворчості та колективної взаємодопомоги. Соборність створювала модель такого поведінки людини в суспільстві, яка спиралася на бажання наблизитися до Бога за рахунок духовної досконалості всередині загального православного світу. Соборність закріплювала як традицію руської [а в подальшому й української. *авт.*] культури колективізм [10, с. 14].

Разом з тим, на думку сучасного російського філософа А.Ф. Пестрецова: "Парадокс російської соборності полягає в її інверсії, тобто

перехід від одного крайнього стану в інше: від єдності (згоди) до свавілля (нетерпимості). Тому соборність може виявлятися не тільки в єдності та злагоді, а й в охлократизмі, нетерпимості, схильності до насильства по відношенню до "не наших", сховавшись за "ми". У російській соборності виявляється вторинна цінність свободи (в контексті самоствердження) в порівнянні з рівністю і справедливістю, а також тяжіння до охлократичного тлумачення свободи як волі. Тому в контексті соборності суспільний примус існує не тільки завдяки насильству, він є наслідком неготовності людей до свободи, поєднаної з відповідальністю. Росіяни схильні до свободи-свавілля, яка є зворотним боком рабства. Руська людина швидше віддасть перевагу державності, а не політичній свободі, і в цьому вона не раб, а патріот [11].

Натомість, в процесі формування українського соціуму під впливом історичних обставин секулярний зміст православної доктрини соборності набув дещо іншої спрямованості, що знайшла своє відображення не лише в діяльності Православної Церкви, але й у громадському житті та державотворчому процесі.

У той час коли відчуття соборного колективізму розвивалося в надрах руської громади, Православна Церква в Росії, а разом із нею (як її частина) і в Україні поступово майже втратила традиції соборності. Як справедливо зазначає о. Павло Адельгейм (що трагічно загинув в 2013 р.): "Сучасне церковне життя в РПЦ виявляє «культ обожнення єпископа», бажання якого ніби висловлюють волю всієї Церкви. Автократизм єпископа, формалізація його влади призводять до того, що соборність в управлінні єпархією стає фікцією, оскільки вся повнота духовної, виконавчої та судової влади зосереджується в руках однієї людини – єпархіального архієрея. Принцип соборності порушується також і рідкістю проведення в РПЦ навіть архієрейських соборів – не рідше одного разу на чотири роки (в УПЦ – не рідше одного разу на рік), хоча 37-е Апостольське правило чітко встановлює, що «двічі в році буває собор єпископів, і нехай розмірковують вони один з

одним про догмати благочестя, і так вирішують церковні суперечки". Ще одним відступом від принципу соборності є вихолощення суті Помісного Собору, який став збиратися ні з встановленою періодичністю, а "за потребою», яка визначається Архієрейським Собором, причому реальне обговорення духовних і світських проблем церковного життя зводиться до формального прийняття рішень, проекти яких готуються заздалегідь" [12].

Зазначимо, що після 1991 р. був скликаний лише один Помісний Собор (2009 р.), метою якого було лише обрання нового Патріарха Московського (Кирила Гундяєва). Таким чином, сучасна церковна практика РПЦ і УПЦ (яка перебуває у складі РПЦ) свідчить про суттєві відступи від канонічної доктрини соборності, що представляє Церкву, як Тіло Христове, яке складається з архієреїв, кліру і мирян, які спільно повинні брати участь у вирішенні церковних справ. Замість цього, на думку багатьох сучасних російських мислителів: "З середини XX століття в РПЦ спостерігається повернення до цезарепапізму і авторитаризація влади ієрархії, усунення від участі в більшості церковних справ як мирян, так і рядового духовенства" [13]. Схоже, що цю практику наслідує і помісна Православна Церква України (ПЦУ), яка була створена не Помісним а лишень Архієрейським ("об'єднавчим") собором вже більше року тому, і досі не спромоглася зібрати жодного (навіть Архієрейського) собору.

Втім, головною і основною прикметою життя української церкви, на думку митрополита Іларіона (Огієнко), є не лише соборність, а й соборноправність. Одна з істотних рис якої – виборність: адже практично в українського православного життя традиційно виборними були посади як звичайного священнослужителя, так і єрарха, глави церкви. "Власне виборність духовенства в давній Україні, – вважає З. Тіменик, – забезпечила належне духовне церковне саморозвиток, адже кожен священнослужитель в силу обставин повинен був вдосконалюватися (духовно, ідейно, освітньо), як того вимагало суспільство" [14, с. 103].

Характерна особливість нашої Православної церкви – соборноправність – участь мирян у церковних справах, що виявлялося в обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа – собор єпископів, священика – парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII століття, а на Запорозькій Січі існував завжди. "Виборність церковних чинів сильно зблизила нашу церкву з народом, а це за тяжкої доби, особливо коли вона перебувала в католицькій Польщі, надзвичайно їй допомогло", – підкреслює І. Огієнко. Тож якби вона "не засвоїла широкої системи соборноправності та виборності церковних осіб з великою участю світського елементу, то вона не змогла б пережити католицьких нападів за час Польської держави", констатує дослідник" [15].

Соборноправність Української Церкви, запроваджена ще від княжих часів, узаконена Канонами, які надають місцевим церковним звичаям зобов'язуюче значення (I Вселенський Собор 6,7,18; II Вселенський Собор 2; III Вселенський Собор 8; IV Вселенський Собор 30; VI Вселенський Собор 39-й та ін.). "Система соборноправності існувала в Українській Церкві до часу її поневолення. Самовладного в ній панування одної особи чи групи не допускалося" [16].

Варто відзначити і той факт, що від домосковської часів саме в Україні зберігалися традиції соборного вирішення, як справ життєдіяльності окремої громади, так і важливих державних питань. Далеко не поодиноким практикою скликання всенародного віча на теренах Київської Держави знайшла своє продовження в народних зібраннях (радах) за часів козацької державності України.

Водночас, "Виборність церковних чинів сильно зблизила духовенство з народом, а це за тяжкої доби Української Церкви, особливо коли вона знаходилася в католицькій Польщі, надзвичайно їй допомогло. Без перебільшення можна сказати, що коли б Українська Церква не засвоїла собі

широкої системи соборноправності та виборності церковних осіб з великою участю світського елементу, то вона не змогла б пережити католицьких нападів за час польської держави", – зазначає митрополит Іларіон (Огієнко) [17, с. 113].

Саме цей світський елемент сприяв створенню надзвичайно цікавих церковних організацій – церковних братств, що проводили широку культурно-освітню й просвітницьку роботу. У такий спосіб православна доктрина соборноправності в Україні стала вагомим чинником формування підвалин громадянського суспільства набагато раніше, ніж західна ідеологія демократії. "Соборноправність як система управління й життя церковного, де право керівництва й вирішення справ мають усі члени Церкви – єпископ, духовництво і народ, соборно, така близька здавна демократичному єству нашого народу, була одною з головних передумов розквіту, внутрішньої сили і величі Української Церкви впродовж усього часу незалежного її існування" [16].

Отже і сьогодні, на наш погляд, богословські постулати і принципи православ'я, що комусь можливо здаються давно застарілими, виявляються як ніколи сучасними і актуальними, а православні доктрини соборності й соборноправності, можуть послужити вагомими орієнтирами в осмисленні політичних і соціальних дискусій не лише про життя церковне, але й про те, як повинна будуватися справедливе суспільство в незалежній демократичній країні. У зв'язку з цим, далі наводиться порівняння базових принципів християнської соборності й соціальних принципів сучасного лібертаріанства (Табл.1).

Таблиця 1

Компаративна характеристика принципів соборності та лібертаріанства

Принципи соборності [18]	Принципи лібертаріанства [19]
Соборна єдність можлива тільки через повагу до різноманітності і відмінностей. "Досвід Церковної єдності проявляється в Євхаристійний зборах, де зустрічаються люди різного віку, підлог, професій, культур тощо, бо це те, що обітована нам в Євангеліях як Царство Боже: місце, де височіють над усіма природними і соціальними поділами" [20]. Християнська єдність не означає політичну однаковість, уніфікацію, розчісування всіх під одну гребінку. Християнство не сприймає тоталітарний колективізм, в якій би формі його не подавали.	Свобода об'єднань допомагає послабити соціальну напруженість. Вона дає можливість членам суспільства встановлювати зв'язки з іншими і будувати переплітаються мережі особистих взаємин. Такі об'єднання вельми різноманітні: сім'ї, церкви, школи, клуби, братства, кондомініуми, об'єднання за місцем проживання і безліч видів комерційних товариств: партнерства, корпорації, профспілки та професійні асоціації. Всі ці об'єднання так чи інакше задовольняють людські потреби. У широкому сенсі громадянське суспільство можна визначити як сукупність всіх природних і добровільних об'єднань в суспільстві.
<i>Політична єдність має не тільки апелювати до імперативу спільності, а й культивувати толерантність до культурного та світоглядного різноманітності.</i>	
Суб'єкти соборної єдності повинні бути реальними, а не абстрактними. Християнство – це релігія ближнього. Тобто любові до конкретних людей, з якими ми зустрічаємося віч-на-віч. Це можуть бути батьки, сусід, колега по роботі, просто перехожий. Цим християнство, звичайно, відрізняється від політичної ідеології, і від будь-якої ідеології взагалі.	Без співпраці з іншими людьми неможливо добитися процвітання. Ми прагнемо об'єднати свої зусилля з зусиллями інших людей не тільки для досягнення практичних цілей - виробляти більше продуктів харчування, обмінюватися товарами, розробляти нові технології, - а й тому, що відчуваємо глибоку потребу в єднанні, в любові, дружбі й спільності. Об'єднання, утворені нами з іншими людьми, і складають те, що ми називаємо громадянським суспільством.
<i>Політики, розмірковуючи про єдність часто ігнорують реальних людей – "загальні цінності", часто представляються у вигляді ідеї, яка існує незалежно від реальних цінностей, і потреб її громадян.</i>	
Соборна єдність має бути добровільною, а не вимушеною. Християнська соборність відрізняється від демократії. Різниця в тому, що соборність полягає в кінцевому торжестві істини, а не думки, що визначається простою більшістю голосів.	Ми встановлюємо зв'язку з різними людьми різними способами на основі вільного і добровільної згоди. Якщо ми збираємося шукати щастя за допомогою укладення угод з іншими людьми, важливо, щоб ми могли довіряти один одному. Крім мінімального зобов'язання не порушувати права інших, у вільному суспільстві у нас є тільки ті зобов'язання, які ми приймаємо на себе добровільно.
<i>Єдність не може бути штучною, вимушеною. Побудована на насильстві єдність завжди буде нежиттєздатною. Не можна створити єдність всупереч бажанню людей.</i>	

Таким чином, цілком погоджуючись із твердженням П.І. Новгородцева, що: "Демократія, як і будь-яка інша форма, може бути краще або гірше залежно від духовного змісту, яке вкладає в неї народ" [21, с. 578], можемо зробити висновок, що перехід в постсекулярну формацію постає джерелом нових практик соборності. І в цих практиках, що будуть будуватися в рамках християнського постсекулярного діалогу, зможе виникнути й діалог соборності та демократії. "Соборність – з кола понять релігійної свідомості, демократія – з кола понять секулярної свідомості, тому тема "соборність і демократія" може ставитися і розглядатися саме як одна з тем постсекулярного діалогу" [7].

Висновки:

1. Доктрини соборності й соборноправності в сучасному українському суспільстві домінують значно більше, ніж в сучасному українському православному середовищі. Такі своєрідні різновиди сучасної демократії як лібералізм, лібертаріанства і солідаризм, що декларуються в платформах багатьох українських політичних партій, знаходять живий відгук в ментальності українців зокрема й тому, що ідея суспільної соборності пройшла тривалу еволюцію щільно пов'язану з особливостями історичного розвитку українського православ'я. Тому категорію "Соборність" в українській державотворчій ідеології варто розуміти більш широко ніж "соборність українських земель". Соборність – це відчуття ментальної, духовної, культурної близькості, спільності соціальних, економічних, політичних та інших інтересів громадян країни, не залежно від їх етнічного походження, релігійних та інших світоглядних переконань і політичних поглядів, що проявляється в їх повсякденній взаємодії.

2. Розвиток соборності, як державотворчої доктрини вимагає усвідомлення й імплементації наступної категорії – "Соборноправність". Секулярний сенс цієї категорії виражається в активному впровадженні у державотворчі процеси сучасної України елементів прямої демократії, що

ґрунтується на усвідомлення членами громади і народом в цілому спільності інтересів та повазі до інтересів кожної особистості окремо.

3. Перспективами подальших наукових досліджень у цьому напрямі мають стати розробки механізмів реальної імплементації популярних політичних постулатів нової ідеології українського вітчизняного державотворення.

Література

1. Ми хочемо почути думку людей щодо можливих переговорів із Росією – Президент. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-hochemo-pochuti-dumku-lyudej-shodo-mozhlivih-peregovoriv-55577>.
2. Три роки після втечі Януковича: як суспільство змінило владу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28324066.html>.
3. Epstein, Richard A. Pleading and Presumptions. University of Chicago Law Review 40 (1973). P. 216-230.
4. Barnett, Randy E. The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law. Oxford : Clarendon Press. 1978. 102 p.
5. Rotbard, Murray N. For a New Liberty: The Libertarian Manifesto. New York : Macmillan, 1973). 420 p.
6. Хохлов В., Башлаков С., Золотарев В. Лібертаріанська перспектива. Від посткомунізму до вільного суспільства. Київ : Ніка Центр, 2019. 336 с.
7. Хоружий С.С. Идея соборности: ее православно-славянофильские истоки и ее перспективы в современном постсекулярном мире. Материалы Международного Научного Собрания «Соборность и демократия». Требинье (Босния и Герцеговина), 13-16 июня 2012. URL: http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2012/10/horuzhy_sobornost_2012.pdf.
8. Булгаков, Сергей. Православие. Очерки учения Православной Церкви. Москва : Пальмира, 2016. 219 с.

9. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Москва : АСТ. 2002. 399 с.
- 10.Троицкий Е.С. Что такое русская соборность? Москва : АКИРН, 1993. 104 с.
- 11.Пестрецов А.Ф. Соборность – константа русского национального самосознания. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки, 2008, №1 (9). С. 176–181.
- 12.Альдгейм, Павел. Ликвидировать мирян как класс. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=1085>.
- 13.Оборотов И.Г. Принцип соборности в современной церковной жизни. Новітні кримінально-правові дослідження (2015 р.). С. 175-179.
- 14.Тіменик, Зиновій. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, [б.в.]1997. 227 с.
- 15.Чорна, Світлана. Українська церква і московські міфи. Голос України (20 липня 2017 р.). URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=67690&name=religious_digest&_lang=ua&.
- 16.Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви. Андріївська Церква. URL: <http://andriyivska-tserkva.kiev.ua/ru/golovni-zasadi-ukraïnskoï-avtokefalnoï-pravoslavnoï-cerkvi>.
- 17.Огієнко, Іван. Українська Церква. Київ : Україна. 1993. т. 1-2. 284 с.
- 18.Анисин А.Л. Соборность: феномен, понятие и принцип. Вестник Челябинского государственного университета. № 33(171). 2009. С. 5-11.
- 19.Боуз Д. Либертарианство: история, принципы, политика. Челябинск : Социум. 2004. 392 с.
- 20.Зизиулас, Иоанн. Церковь и Евхаристия. Сборник статей по православной эkkлeсиологии. URL: <http://esxatos.com/ziziulas-cerkov-i-evharistiya>.
- 21.Новгородцев П.И. Восстановление святыни. Об общественном идеале. Москва : "Пресса", 1991. 640 с.

References

1. My khochemo pochuty dumku lyudey shchodo mozhlyvykh perehovoriv iz Rosiyeyu – Prezydent [We want to hear people's opinion on possible negotiations with Russia - President]. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-hochemo-pochuti-dumku-lyudej-shodo-mozhlivih-peregovoriv-55577>. [in Ukrainian].
2. Try roky pislya vtechi Yanukovycha: yak suspil'stvo zminylo vladu [Three years after Yanukovich's escape: how society changed power]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28324066.html>. [in Ukrainian].
3. Epstein, Richard A. Pleading and Presumptions. University of Chicago Law Review 40 (1973). [in English].
4. Barnett, Randy E. The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law. Oxford : Clarendon Press. 1978. [in English].
5. Rotbard, Murray N. For a New Liberty: The Libertarian Manifesto. New York : Macmillan, 1973). [in English].
6. Khokhlov V., Bashlakov S., Zolotaryev V. Libertarianska perspektyva. Vid postkomunizmu do vilnoho suspilstva [From post-communism to a free society]. Kyiv : Nika Tsentr, 2019. [in Ukrainian].
7. Khoruzhyy S.S. Ydeya sobornosty: ee pravoslavno-slavyanofyl'skye ystoky y ee perspektyvy v sovremennom post-sekulyarnom myre. [The idea of catholicity: its Orthodox-Slavophile origins and its prospects in the modern post-secular world]. Materyaly Mezhdunarodnoho Nauchnoho Sobranyyya «Sobornost y demokratyya». Trebyne (Bosnyya y Hertsehovyna), 13-16 yyunya 2012. URL: http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2012/10/horuzhy_sobornost_2012.pdf. [in Russian].

8. Bulhakov, Serhyi. Pravoslavnye. Ocherky uchenyya Pravoslavnoy Tserkvy [Orthodoxy. Essays on the Doctrine of the Orthodox Church]. Moskva : Palmyra, 2016. [in Russian].
9. Humylev L.N. Ot Rusy do Rossyy [From Russia to Russia]. Moskva : AST. 2002. 399 s. [in Russian].
10. Troytskiy E.S. Chto takoe russkaya sobornost? [What is the Russian catholicity?]. Moskva : AKYRN, 1993. [in Russian].
11. Pestretsov A.F. Sobornost – konstanta russkoho natsional'noho samosoznaniya [Unity is a constant of Russian national consciousness]. Vestnyk Nyzhehorodskoho unyversyteta ym. N.Y. Lobachevskoho. Seryya Sotsyalnye nauky, 2008, №1 (9). [in Russian].
12. Aldhey, Pavel. Lykvydyrovat myryan kak klass [To liquidate laymen as a class]. URL: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=fresh&id=1085>. [in Russian].
13. Oborotov Y.H. Pryntsyp sobornosti v sovremennoy tserkovnoy zhyzn [The principle of catholicity in modern church life]. Novitni kryminalno-pravovi doslidzhennya (2015). [in Russian].
14. Timenyk, Zynoviy. Ivan Ohiyenko (mytropolyt Ilarion). Zhyttyepysno-bibliohrafichnyy narys [Ivan Ogienko (Metropolitan Hilarion). Biographical and bibliographical sketch]. Lviv, [b.v.]1997. [in Ukrainian].
15. Chorna, Svitlana. Ukrayinska tserkva i moskovski mify [Ukrainian Church and Moscow Myths]. Holos Ukrayiny (20 lypnya 2017). URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=67690&name=religious_digest&_lang=ua&. [in Ukrainian].
16. Holovni zasady Ukrayins'koyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi Tserkvy [Main principles of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. St. Andrew's Church]. Andriyivska Tserkva. URL: <http://andriyivska->

- tserkva.kiev.ua/ru/golovni-zasadi-ukrayinskoyi-avtokefalnoyi-pravoslavnoyi-cerkvi. [in Ukrainian].
17. Ohiyenko, Ivan. Ukrayinska Tserkva [The Ukrainian Church]. Kyiv : Ukrayina. 1993. t. 1-2. [in Ukrainian].
 18. Anysyn A.L. Sobornost: fenomen, ponyatye y pryntsyp [Cognition: phenomenon, concept and principle]. Vestnyk Chelyabynskoho hosudarstvennoho unyversyteta. № 33 (171). 2009. [in Russian].
 19. Bouz D. Lybertaryanstvo: ystoryya, pryntsypy, polytyka [Libertarianism: history, principles, politics]. Chelyabynsk: Sotsyum. 2004. [in Russian].
 20. Zyzyulas, Yoann. Tserkov y Evkharystyya. Sbornyk statey po pravoslavnoy ékklesyolohyy [Church and Eucharist. Collection of articles on Orthodox ecclesiology]. URL: <http://esxatos.com/ziziulas-cerkov-i-evharistiya>. [in Ukrainian].
 21. Novhorodtsev P.Y. Vosstanovlenye svyatyny. Ob obshchestvennom ydeale [Restoration of the shrine. About the public ideal]. Moskva: "Pressa", 1991. [in Russian].